

Filosofisk rák og »Barbara«

Ein roynd at gera greiði fyri nøkrum av teimum filosofum sum vóru partur av andaliga førninginum hjá Jørgen-Frantz Jacobsen, og hvørs filosofi er støði undir »Barbara«

JÓGVÁN ISAKSEN

Áður havi eg nortíð við, at Jørgen-Frantz Jacobsen flytur søgugongdina í skaldsøguni »Barbara« eini 50 ár í mun til søgnina »Beinta og Peder Arrheboe«. Søgningin fer í høvudsheitum fram fyrst í 18. öld - Peder Arrheboe var prestur í Vágum frá 1706-18 - meðan skaldsagan kann tíðarfestast til skeiðið 1763-1765.

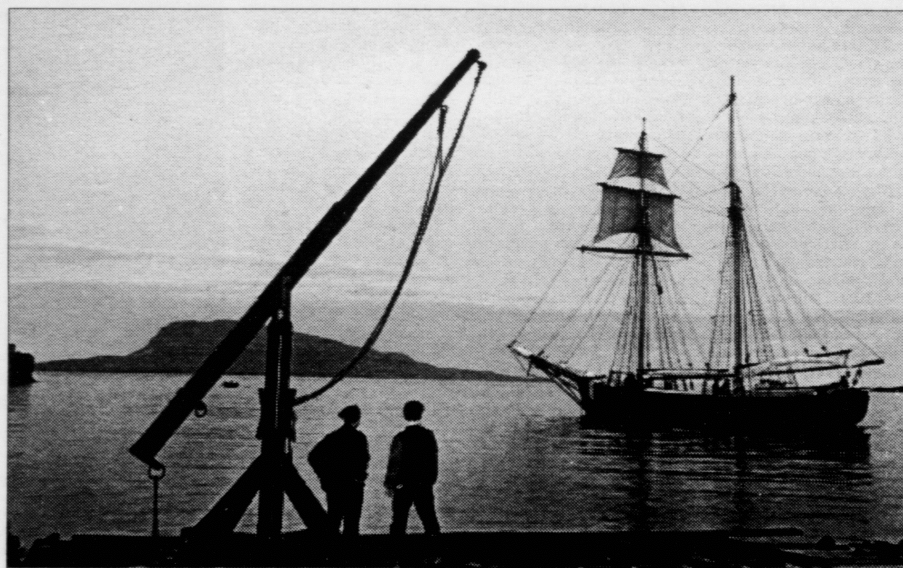
Somuleiðis havi eg gjort vart við, at grundin til hesa flyting ivaleyst er hon, at høvundurin vil inn í upplýsingartíðina, ið júst var í hæddini í miðjum 1700-talinum. Hann vil inn til Rousseau og kanska fyrst og fremst Voltaire. Pietismen er eisini ein partur av myndini í skaldsøguni, og ger seg ikki galdandi í Danmark fyrr enn í 1730unum. Tann fyrri parturin av øldini kann sostatt ikki brúkast, men tað kann umleið 1760, har høvi verður at seta ta týsk-donsku pietismuna upp ímóti tí ensk-fronsku upplýsingartíðini og hesi bæði upp ímóti tí »føroyska« Kingo.

La Rochefoucauld (1613-80), sum fleiri ferðir verður

tikin upp á tungu av sorin-skrivararum Johan Hendrik Heyde, var rationalistur og ein fyrirreytin fyri upplýsingartíðini saman við teimum somuleiðis rationalistisku filosofunum Descartes, Spinoza, Hobbes og Leibniz. Teimum á baki koma síðani empiristarir Locke, Hume og Berkeley.

Upplýsingartíðin, tíðin har skil og vit ráða, har tú ikki blávgur gloypir líkum og ólíkum, og har tú kreivur frælsi at trúgva, tosa og hugsa sum tær hóvar, var ein fyrirmyndin hjá Jørgen-Frantz Jacobsen: »Allan musikk úr hini fráluku 18. øld, sum í senn dyrkaði vit, dugnaskap og vakurleika, og sum aldri av sær nakrar av bestu filosofunum, yrkjaran Goethe og teir fíastu komponistarnar, kenni eg meg í samljóð við« (Dýrmæta lív. Føroyskað hevur Chr. Matras). Men William Heinesen vísir eisini á, at vinnaðurin hevði eina romantiska lind. Úr brævi frá mars 1926:

»Á Davidsens vinstovu hittir hann Otto Gelsted, sum »gav eina lyndismetan av mær, sum gjørdi meg ovfarnan: hann segði seg hava rakt við, at eg hóast mínar humanistisku rationalistisku og turrtvugu hugsjónir í míni innastu sál var ein stórromantikari, og styrki mín júst komst av hesi, sum hann segði so fráluka væl javnvagaðu dualismu. Tað sum um ráddi var at eingin

Viðdan - bygd upp í Hoyvík

av hesum evnapørtum, fyrst og fremst tann romantiski, ikki tók at vikna. Aftan á hetta havi eg verið stórbilsin av Gelsted's gløgga viti« (Dýrmæta lív).

William Heinesen vísir á, at Jørgen-Frantz Jacobsen javnan nertir við »tey áhugaverdu mótsættings- og komplementarviðurskiftir« millum realismu og romantikk, og í eini grein um Edinburgh endar hann við hesum orðum:

»Í okkara døgum er romantikkinn illa kend og er fyri háð og spott frá ikki so fáum, sum halda seg vera rættar, sakligar realistar. Men farið til Skotlands! Har ber til at siggja realistar. Teir dugnaligastu, idnastu og kaldastu av øllum bretum eru eingir aðrir enn skotarnir. Tað er alvíst um allar leiðir. Hvør torir so at siga, at romantikkinn er opium fyri sálina? Nei, nýtt á rættan hátt er romantikkinn vitamin« (Edinburgh í Tíðargreinar. Føroyskað hevur Chr. Matras).

Hesi bæði, tað rationella og tað romantiska, skulu so hava tamarhald hvørt á øðrum, skulu vera í javnvág.

Lat okkum nú triva í nakrar av teimum filosofum sum vóru partur av andaliga fyrirreytini hjá Jørgen-Frantz Jacobsen, og hvørs filosofi er støði undir »Barbu og harra Pál«.

Renesansa og upplýsingartíð

Undir renesansuni veksur áhugin fyri humanistiskum sjónarmiðum og somuleiðis ansurin fyri natúrvisind. Teir griksku og rómversku filosofarnir verða lissir, og umboandi fyri hetta tíðarskeið er tann heliosentriska heimsmyndin hjá Kopern-

ikus sum kom í staðin fyri ta geosentrisku. Hóast kirkjan vildi hava, at alt skuldi mala um jörðina, so gjørdist tað truplari og truplari at gera greiði fyri rørsulunum hjá himnakroppunum, ræsmar gjørdust fløktar og óreglugar. Spurt varð, hvussu tað bar til, at Gud hevði skapað ein matematiskt ófullkomnan heim, í staðin fyri ein fullkomnan, har rørsurnar vóru sirklar. Nú kemur Kopernikus (1473-1543) upp í leikin og sigur, at mala bæði jörðin og hinar gongustjørnurnar um sólina, so eru rørsurnar sirklar.

Nú var fullkomleikin fingin til vega, men kirkjuni dámdi einki, at jörðin ikki longur var kjarnin og vildi vera við, at hetta var ímóti Biblíuni. Tycho Brahe (1546-1601) var eisini ímóti, men av vísindaligum grundum. Hann segði, at mól jörðin um sólina, so átti eisini at borið til at máta eina broyting í støduni hjá stjørnunum í mun til hvørja aðra. (Hendan broyting fer fram, men á Tycho Brahes døgum funnst eingi tól at máta hana við). Hann vildi tí vera við, at gongustjørnurnar mólu um sólina, meðan sólina mólu um jörðina.

Johannes Kepler (1571-1630), sum var hjálparmaður Tycho Brahes, prógvaði síðani, at teir sirklar, sum planetarnar ferðast í, vóru trýstir flatar, og at sólina var annar brennidepilin. Tað snúði seg also um ellipsir. Kepler var trúgvandi maður og var einki fegin um hetta, hann hevði funnið fram til, tí hví skuldi Gud skapa ófullkomnar sirklar? Men á annan bógvin helt Kepler seg til síni óryggiliga matematisku prógv, og á hin bógvin var hann fullvísir í,

at Gud hevði skapað heim-in. Ein í mangar mátar moderna stødutakan.

Kollveltingin av heimsmyndini bleiv fullgjord av Isaac Newton (1642-1727), tá ið hann prógvaði, at tyngdarlógin - lógin um atdráttarmegi - ikki bara galt á jörðini, men ráddi í øllum alheiminum. Á henda hátt fekk Newton til vega eina fysikk sum svaraði til ta nýggju heimsmyndina, og hansara fatan stóð við líka til Albert Einstein kom við sínari relativitetsteori. Heimsmyndin hevði nú flutt sentrum frá Gudi til menniskjað - av himni á fold.

Hobbes, Descartes og Leibniz

Í 17. øld verður roynt at brúka ta nýggju natúrvisindina til eina vídfeyndari lýsing av tilveruni. Áttanin var at seta vísindalig hugtøk í staðin fyri hugtøk sum stavaðu frá Aristoteles (384-322). Kravið var ein nýggj heimsmynd. Slóðbrótarar á hesum øki eru millum aðrar eingilskaðar Thomas Hobbes (1588-1679), franskaðurin René Descartes (1596-1650) og týskarinn Gottfried Leibniz (1646-1716).

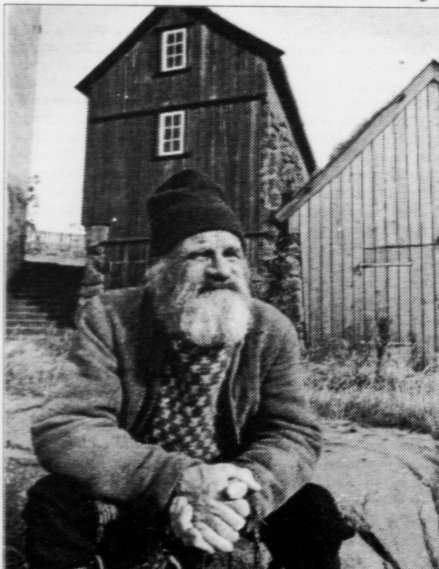
Grundsetningurin hjá Hobbes er: øll broyting er rørsla, sum er beint tað øvuta av setninginum hjá Aristoteles: øll rørsla er broyting. Hjá Aristoteles skal rørsla skiljast sum broyting, frá móguleika til veruleika. Aristoteles grundgevir ta kvantitativu rørsluna (eitt líkam flytir seg úr einum stað í annað) kvalitativt, tvs. sum eitt skiftið frá einum slag av veran til eitt annað slag av veran. Hjá Hobbes er tað øvut: tann kvalitativa broytingin verður grundg-

in við tí kvantitativu rørsli. Rørsla er natúrrunnar grundfyrbrigdi.

Eitt fyrbrigdi er grundgivið, tá ið tú hevur funnið tess neyðturviligu orsök; tvs. ein rørsla er grundgivin, tá ið tú hevur funnið ta rørslu, sum hevur skapað hana. Á henda hátt er tilveran vörðin ein mekanisk skipan, og rørsulæra gerst tiskil grundvísindin.

Hobbes ger neyvt mark ímillum royndir og vitan. Royndir geva okkum bara rættin at ætla um og halda; tær veita okkum ikki logiska trygga vitan. Hendan kreivur, at nøvn verða sett á, og at hesi verða knýtt á dómum, tí bara dómur eru antin sannir ella rangir. Frá dómnum kanst tú síðani gera logiskar niðurstøður - tvs. deducera aðrar dómur.

Descartes royndi at grunda sannkenning á pástandir, hvørs sannleiki ikki skuldi prógvast við øðrum pástandum, sum so í sínum lagi aftur skuldu prógvast o.s.fr. men á pástandir, hvørs sannleiki var sjálvsagdur. At ein sannleiki er sjálvsagdur merkir, at tað logiskt ikki ber til at ivast í honum. Arbeidshátturin hjá Descartes er tann metodiski ivin sum hevur við sær, at tað kann setast spurningur við so at siga allar sannleikar. Øll sansing kann vera svikafull, tað kann vera, at tú droymir, at tú bara ímyndar tær umheimin. Tað er bara eitt sum er vist, og tað er, at hann sum setir spurningarnar og ivast, hann er til. Við hesum vildi

Ein av føroysku statistunum, Pól Sørensen